

KUR'AN SEMANTİĞİ AÇISINDAN SALAT KAVRAMI

GİR İŞ :

Kur'an'daki kavramların daha iyi anlaşılabilmesi, Kur'an sistemindeki kavramlar ağına hakkıyla vakıf olmaya ve bu kavramları Kur'an konteksi içerisinde değerlendirmeye bağlıdır. Kur'an'daki kavramları açıklarken, kelimelerin manalarının zaman içinde gösterdiği değişiklikleri gözönünde bulundurmamız gerekir. Çünkü kelimeler zaman içerisinde meydana gelen psikolojik ve sosyal olayların tesiri ve milletlerin kurdukları medeniyetlere etki eden çeşitli faktörlerle nesilden nesile bir takım farklılıklar gösterebilmektedir.

Kelimelerin zaman içerisindeki mânâ değişiklikleri semantik ilminin konusudur. Semantik, Yunanca, semantikos' un gelen ve manalı, manidar, gizli anlamı olan bir kelimedir. Bunun fiil kökü Yunanca " semainein " olup, "göstermek, mânâ vermek, kastetmek" anlamına gelmektedir.⁽¹⁾ Semantik Türkçe'de; mânâ ilmi, sözlerin manası ilmi ve anlam bilimi⁽²⁾ olarak kullanılmaktadır. Kısaca semantik, bir dilin anahtar

Yrd.Doç.Dr
H.Mehmet
SOYSALDI

F.Ü. İlahiyat Fak.
Tefsir Anabilim Dalı
Öğretim Üyesi

1 Korzybski, Alfred, *Science and Sanity*, America 1958, s.19.

2 *Türkçe Sözlük*, T.D.K, Ankara 1983, II, 1033.

terimleri üzerindeki analitik çalışmadır.⁽³⁾ Yani kelimelerin tarihî seyrinde kazandığı manalar bakımından yapılan bir incelemedir. Biz de burada semantik ilminin verilerinden istifade ederek, Kur'an-ı Kerim'de Salât kavramının semantik tahlilini yapmaya çalışacağız.

A- Lügat Yönünden Salât Kavramı:

Salât kelimesi hakkında lügat kitaplarında kelimenin aslı ile ilgili birçok görüş ileri sürülmüştür. Büyük müfessir er-Râzî bu temel görüşlerden dört tanesini şöyle zikretmektedir:⁽⁴⁾

1- Salât, duâ ve istiğfar anlamına gelmektedir.

"filana duâ etti, ona istiğfar etti" demektir. Salât kelimesi müfret olup, mastar yerine geçen bir isimdir. çoğulu ise "salavât" şeklindedir⁽⁵⁾

Salât'ın duâ manasıyla ilgili olarak el-A'sa şöyle demiştir:

وَقَابِلَهَا الرِّيحُ فِي دَنِّهَا وَصَلَّى عَلَى دَنِّهَا وَارْتَسَمَ

"Rüzgâr sevgilinin küpünü devirmek istedi de, adam onun küpü için dua etti ve tekbir getirdi" Yine başka bir beytte ise şöyle demiştir:

عَلَيْكَ مِثْلُ الَّذِي صَلَّى فَاعْتَمَضِي نَوْمًا فَإِنَّ لَجَنِبِ الْمَرْءِ مُضْطَجِعًا

"Sana düşen, önceden olduğu gibi duâ edip uykuya yatmandır. Çünkü kişinin yanında yatılıp sığınılacak bir yer vardır."⁽⁶⁾

3 İzutsu, Toshihiko, *God and Man in the Koran*, Tokyo 1964, s.11; Semantik hakkında daha fazla bilgi için bkz, Ulman, Stephan, *Semantics*, Oxford, New York 1979, s.6; Palmer, F.Robert, *Semantics*, Cambridge University Press, Londra 1976, s.35-41; Aksan, Doğan, *Anlambilimi ve Türk Anlambilimi*, Ankara 1978, s.118-121; Soysaldı, Mehmet, "Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar" (Yayınlanmamış doktora tezi) Samsun, 1994, s.1-14.

4 er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b.Ömer, *et-Tefsiru'l-Kebîr* (Mefât'hu'l-Gayb), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tahrân, trs, II,29.

5 Bkz., el-Cevher", İsmail b.Hammad, *es-Sıhah Tâcu'l-Luga ve Sıhahu'l-Arabiyye*, Dâru'l-ilm, Beyrût, 1979, IV,2402; İbn Fâris, *Mu'cemu Makâyisi'l-Luga*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Kâhire, 1266, III,300,301;el-Fîrûzâbâdî, *Meccû'd-Din Muhammed* b.Yakub, *el-Kâmusu'l-Muhit*, Beyrût 1987, s.1681.

6 İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, Beyrût, trs, II,469.

Nitekim bir hadis-i şerifte Hz.Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuştur:

فَإِنْ كَانَ صَائِمًا فَلْيُصَلِّ

"Eğer oruçlu ise onlara hayır ve bereketle duâ etsin."⁽⁷⁾

"Salât " Allah tarafından olursa " rahmet " manasındadır. Adiy b.er-Rukaa bir beytinde salatı bu manada kullanmıştır:

صَلَّى إِلَهَ عَلَى امْرِئٍ وَدَعْتَهُ ، وَآتَمَّ نِعْمَتَهُ عَلَيْهِ وَزَادَهَا

"İlâh, uğurladığım kimseye rahmet etti ve onun üzerine nimetini tamamladı ve artırdı."

Salât, melekler tarafından yapılırsa duâ ve istiğfar manasına gelmektedir. Zira Yüce Allah;

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ ...

"Allah ve melekleri, peygambere, salât etmektedir..."⁽⁸⁾ diye buyurmuştur.

Salât, kuş ve güvercinler tarafından yapılırsa tesbih manasına gelmektedir.⁽⁹⁾

2- Harzencî, "salât" kelimesinin iştikakının, "cehennem" manasına gelen "sılıyyün" kelimesinden, olduğunu söylemiştir. Bu kelime de Arapların, eğik olan değneği ateşe tutup doğrulttuğu zaman "değneği ateşe tutup, doğrulttum " demelerinden alınmıştır.⁽¹⁰⁾ Buna göre, namaz kılan kimse, sanki ağacı ateşe tutup düzeltenin yaptığı gibi, zahirini

صَلَّيْتُ الْعُودَ بِالنَّارِ

7 Müslim, Nikah, 106; Tirmizî, Savm, 63.

8 Ahzab, 33/56.

9 er-Râğib el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b.Muhammed, el-Müfredât fî Garibi'l-Kur'ân, Matbaatü'l-Fenniyye, Mısır, 1970, s.421.

10 İbn Fâris, a.g.e., III,300.

ve batınını (içini ve dışını) düzeltmeye gayret etmektedir.

3- "Salât" lafzı, devam etmekten ibarettir. Bu, Cenab-ı Hakk'ın o gün yüzler, kızgın bir ateşe girecektir."⁽¹¹⁾

تَصَلَّى نَارًا حَامِيَةً ve سَيَصَلَّى نَارًا ذَاتَ لَهَبٍ

"alevli ateşe girecek"⁽¹²⁾ âyetlerindeki

"salâ" fiilinden alınmıştır. Yarıştta ikinci gelen ata da musallî مصلی denilir.

4- Keşşâf sahibi Zemahşerî; "Salât" "sallâ" fiilinde, fa'letün vezinde bir mastardır. Nitekim "zekat" "da" zekkâ " fiilinden bu vezinde mastardır. Salât kelimesinin "salavâtün" şeklinde "vav" harfi ile yazılması ise fehâmet (azamet) manası taşıması içindir. "Sallâ" fiilinin aslı" manası, "uylukları hareket ettirmek" tir. Namaz kılan kimse de, rükû ve secde yaparken böyle yapmaktadır. Duâ eden kimseye de "musallî" denilmiştir. Çünkü onun duadaki huşû hali, namaz kılanın rükû' ve secdedeki haline benzer", demiştir.⁽¹³⁾

Fahrüddin-i Râzî, Zemahşî'nin salât lafzı için ileri sürdüğü bu iştikaka karşı çıkararak şöyle demiştir: "Keşşâf sahibinin, "salât" lafzı için ileri sürdüğü bu iştikak, Kur'an'ın hüccet olması hususunda büyük bir tenkide yol açar. Çünkü "salât" kelimesi, insanların dilinde çok kullanılan lafızlardan biridir. Onun, "uylukları hareket ettirmek" manasından iştikak ettiği iddiası, rivayet ehli (dilciler) arasında pek bilinmeyen bir açıklama tarzıdır. Eğer, salât kelimesinin manasının aslında Zemahşeri'nin zikrettiği gibi olup, sonra bu mananın, ancak birkaç kişi tarafından bilinebilecek kadar gizli ve silik kaldığının söylenmesini caiz görürsek, bu durum diğer lafızlar için de söz konusu olur. O takdirde, bu lafızların Hz.Peygamber (s.a.v.) zamanında başka manalar için ortaya konulmuş olduğu ve o lafızlarla Allah'ın muradının kastedildiği, fakat bu manaların, salât lafzında olduğu gibi, zamanımızda gizli kalıp silik bir hale gelmiş olabileceği ihtimalleri ortaya çıkar ki, bu durumda, aynı lafızlarda ifade edilen Allah'ın muradının, şu anda anladığımız manalar olduğunu söylememiz mümkün olmaz. Müslümanların icmâi ile bu anlayış tarzı

11 Gâşiye, 88/4.

12 Leheb, 111/3.

13 ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b.Ömer, el-Keşşâf an Hakâikü't-Tenzil, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs, I,131,132.

batıl sayılmıştır. Böylece Keşşâf sahibinin söylediği bu iştikakın (türetişin) merdud ve batıl olduğu anlaşılır. ⁽¹⁴⁾

Bütün bu açıklamalardan da anlaşıldığı gibi salat kelimesi Arapça lügatta "duâ, hamd, istiğfar" gibi farklı anlamlarda kullanılmaktadır. Bu kelimenin hangi kökten türetildiği hususunda alimler ihtilaf etmişlerdir. Bu kelimenin iştikakı ile ilgili yukarıda zikrettiğimiz görüşlerden en doğrusu ikinci görüştür.

Salât, şariat dilinde; "içinde rükû', sücûd, kıyâm, kıraat gibi özel fiillerin bulunduğu bir ibadet " olarak tanımlanmaktadır. ⁽¹⁵⁾ Buna, Resûlullah'ın uyguladığı şekliyle, Farsça'dan dilimize geçme bir kelime olarak " namaz " diyoruz. ⁽¹⁶⁾

B- Kur'an Öncesi (Câhiliye Döneminde) Namaz:

a) Haniflerde Namaz:

Kaynaklarda yer alan bazı haberlerden, câhiliye döneminde Hanifliğe mensup bazı kimselerin namaz kıldıklarını öğrenmekteyiz. İbn Habîb ve Müslim'in kaydettiklerine göre, Ebû Zer ile Kus b.Sâide câhiliye döneminde namaz kılan kimseler arasında yer almaktaydı. ⁽¹⁷⁾

Kur'an-ı Kerim'in çeşitli âyetlerinde Hz.İbrahim ve İsmail'in namaz kıldıkları ve kendilerine tâbî olan kimselere namaz kılmayı emrettikleri bildirilmektedir. ⁽¹⁸⁾

Yine Kur'an-ı Kerim, Hz.İbrahim'in;

رَبِّ اجْعَلْنِي مُقِيمَ الصَّلَاةِ وَمِنْ ذُرِّيَّتِي رَبَّنَا وَتَقَبَّلْ دُعَاءَ

"Rabb'im, beni ve zürriyetimden bir kısmını namazı kılan yap; Rabb'imiz, duâmı kabul buyur!" ⁽¹⁹⁾ diye duâ ettiğini haber vermektedir. Kur'an-ı Kerim'de yer alan;

14 er-Râzî, a.g.e., I,252.

15 er-Râğîb, el-isfehânî, a.g.e., s.421.

16 Türkçe Sözlük, II,870.

17 İbn Habîb, Ebu Câ'fer Muhammed, Kitabu'l-Muhabber, Beyrut, trs, s.171-172; Müslim, IV,1920.

18 Bkz., Bakara, 2/125; İbrahim, 14/37; Meryem, 19/54-55.

19 İbrahim, 14/

وَإِذْ يَوَّأْنَا لِإِبْرَاهِيمَ مَكَانَ الْبَيْتِ أَنْ لَا تُشْرِكْ بِي شَيْئًا وَطَهَّرْ بَيْتِيَ لِلطَّائِفِينَ وَالْقَائِمِينَ
وَالرُّكَّعِ السُّجُودِ

"Bir zamanlar İbrahim'e Beyt (Kâbe'n)in yerini açıklamış (ve ona şöyle emretmiş)tik: 'Bana hiçbir şeyi ortak koşma ve tavaf edenler, ayakta duranlar, rükû ve secde edenler için evimi temizle.'"(20) ayeti, Hz.İbrahim'in namazının, kıyâm, rükû' ve secde rükünlerine hâiz olduğuna işaret etmektedir.

Hz.İbrahim'in dininde namaz ibadetinin mevcut olduğunu sözlü Yahudi rivayetlerinden de anlamaktayız. Talmud'da, Hz.İbrahim'in sabahları erken kalktığı, şafak vaktinde Allah'a ibadet ettiği, yahudilerin "~~Şaharit~~" ibadetinin Hz. İbrahim'den kaldığı kaydedilmiştir.(21)

İslâmî kaynaklarda yer alan bazı rivâyetler de bu konuya ışık tutmaktadır. Ezrakî'nin kaydettiği bir rivayete göre Hz.İbrahim, Makam-ı İbrahim'i kible edinmiş, kapı yönünden oraya doğru namaz kılmıştır. Hz.İsmail de aynı uygulamayı devam ettirmiştir.(22) Yine Hz.İbrahim ve İsmail, dört bir yandan gelen mü'minlerle birlikte, Zilhicce'nin sekizinci günü (Terviye Günü) Mina'ya gelerek, cemaat halinde öğle, ikindi, akşam ve yatsı namazlarını kılmışlardır. Geceyi orada geçirdikten sonra, sabah namazını kılıp erkenden Arafat'a çıkmışlar, orada öğle ve ikindiye cemederek kılmışlar, güneşin batmasından sonra Müzdelife'ye gelmişler, orada da akşam ve yatsı namazını cemederek kılmışlar ve geceyi aynı yerde geçirmişlerdir. Yine Müzdelife'de sabah namazını kıldıktan sonra, cemreyi taşlamışlardır. Kaydedildiğine göre Hz.İbrahim'e bu uygulamayı Cebrail (a.s) öğretmiştir.(23) Daha sonra Allah (c.c.) Hz.Peygamber'e, Hz.İbrahim'in bu uygulamasına uymasını emretmiştir.(24)

20 Hac, 22/26.

21 Kuzgun, Şaban, **Hz.İbrahim ve Haniflik**, Ankara, 1985, s.176-177.

22 Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b.Abdillah, **Ahbâru Mekke ve Mâ Cae fihâ mine'l-Asâr**, (Tah: Rüşdi es-Salih Melhas Mekke, 1399; **Kâbe ve Mekke Tarihi**, Trc: Y.Vehbi Yavuz, İst, 1974, II,30.

23 İbn İshak, Muhammed, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, (Tah: M. Hamidullah), Konya, 1401, s.79-80; et-Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk**, I,262.

24 Nahl, 16/123.

Peygamberimiz'in dedesi Abdulmuttalib'in, Kâbe'nin Hz.İbrahim tarafından kible olarak tesis edildiğini bildiği,⁽²⁵⁾ Zeyd b.Amr'ın da câhiliye döneminde kibleye yönelip, " İlâhım, İbrahim'in ilâhudur, dinim de İbrahim'in dinidir " diyerek secdeye kapandığı kaydedilmektedir.⁽²⁶⁾ Bu ve benzeri haberler, namazla ilgili bazı şeylerin, Hz.İbrahim devrinden câhiliye devrine intikal ettiğini göstermektedir.⁽²⁷⁾

b) Müşrik Araplarda Namaz:

İ. Goldziher, namaz ibâdetinin câhiliye devrinde mevcut olmadığını, " salât " teriminin Hristiyanlıktan alınma Arapça olmayan bir kelime oluşunun buna delil teşkil ettiğini iddia etmiştir.⁽²⁸⁾

Câhiliye döneminde namaz ibâdetinin olmayışı, eğer bu tesbit doğru kabul edilirse, Hz.İbrahim'in Dini'nde mevcut olan namaz ibâdetinin, zamanla câhiliye Arapları tarafından terkedilip, unutulmuş olmasından dolayıdır. Nitekim Câhiliye Araplarının Hz.İbrahim'in Dini'nde mevcut olan birçok hususu unuttukları bilinen bir gerçektir. Mamafih Ebu Zer ve Kus b.Saide'nin, câhiliye döneminde namaz kıldıklarını daha önce kaydetmiştik.⁽²⁹⁾ Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de yer alan;

وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصَدِيَةً

" Onların Beyt(ullah) yanındaki namazları da, ıslık çalmadan ve el çırpılmaktan başka bir şey değildi..."⁽³⁰⁾ âyeti câhiliye döneminde müşrik arapların namaza yabancı olmadıklarını göstermektedir. Gerçekten de bu dönemde müşrikler, erkek-kadın, açksaçık el ele tutuşur, Kâbe'nin etrafında dolaşırlar ve ıslık çalıp el çırpırlardı. Ayrıca çeşitli çalgılar çalar, oynar, hora teper ve yaptıklarını

25 Wensinck, A.J., "Kible Maddesi", *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B.Yay., VI,667.

26 İbn Habîb, a.g.e., s.171; Ayn", Bedrüddin Ebu Muhammed Mahmud b.Ahmed, *Umdetü'l-Kârî li Şerhi Sahihi Buhârî*, Beyrut, trs, XVI,285.

27 Ateş, A.Osman, *Sünnetin Kabul ve Reddettiği Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri*, (Basılmamış doktora tezi), İzmir, 1989, s.19-32.

28 Hatiboğlu, M.Said, *Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine*, (Tebliğ), Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir, 1985, s.81-94.

29 İbn Habîb, a.g.e., s.171-172; Müslim, IV,1920.

30 Enfâl, 8/35.

alkışlardı. Hz.Peygamber Kâbe'ye gelip namaz kılmak ya da Kur'an okumak istediği zaman, çoğu kez böyle ayinler yapmakta ileri giderler, kendileri de namaz kılıyor ve duâ ediyorlarmış gibi gösteri ve gürültü yaparlardı. Bunu da kendileri için bir ibâdet sayarlardı.⁽³¹⁾

Abdullah İbn Ömer'den gelen bir rivâyete göre müşriklerde İslam namazına benzer bir namaz biçimi vardı. Ka'be'yi tavaf ettiklerini ve el çırtıklarını söyleyen İbn Ömer, kendi eliyle, onların nasıl el çırtıklarını tarif ettikten sonra yanaklarını yere koyarlardı. ifadesini de kullanmıştır.⁽³²⁾ İbn Kesîr'in rivâyetine göre İbn Ömer, ıslık çalarak müşriklerin tavafta nasıl ıslık çaldıklarını, sonra da yanağını eğerek elleri ile onların nasıl el çırtıklarını anlatmış; başka bir rivâyette de:

"Ka'be'yi sola doğru tavâf ederler, yanaklarını yere koyup el çırpar, ıslık çalarlardı" demiştir.⁽³³⁾ Bu rivâyete göre müşriklerin ibadeti, hareketleri ve secdesi olan bir namaz olarak karşımıza çıkmaktadır.

İzutsu ise "God And Man in The Koran" adlı eserinde şöyle demektedir: "Namaz, Hz.Muhammed'in, İslam'dan önceki günlerine kadar uzanır. Bütün sağlam hadisler, Hz.Muhammed'in, bazı dindar Mekkelilerin yaptıkları gibi her yıl, birkaç gün, Mekke yakınında bulunan Nûr dağındaki Hirâ mağarasına çekildiğini söyler... Hadiste bu uzlete "tehânnûs" adı verilir. Bu kelimenin etimolojisi karanlık olmakla beraber bir takım zühdî hareketler mânâsına geldiği muhakkaktır. Biz bunu, namazın İslam'dan önceki şekli kabul edebiliriz. İslam kurulmağa başlayınca namaz yahut ibadet, derhal İslamın temel taşlarından biri olmuş, dinî görevler arasında namaza son derece önemli bir yer verilmiş, yeni kurulmakta olan İslam toplumunun ayırıcı vasfı haline gelmiştir... Yalnız şurasına işaret edelim ki namaz ibadetinin en önemli rüknü olan ve ibadet eden mü'minin, önündeki bir şeye alnını koymasını belirten sücûd (secde etmek), İslamdan önceki Araplar arasında biliniyordu. Şâ'ir en-Nâbiğa, bir kızın hârikulâde güzelliğini şöyle anlatıyor:

31 Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Eser Neşriyat, trs, IV,2400.

32 Vâhidî, **Esbâbu'n-Nüzûl**, s.176.

33 İbn Kesir, **Tefsir**, II,308.

أَوْ دُرَّةٍ صَدْفِيَّةٍ غَوَّاصُهَا نَهَجَ مَتَى يَرَهَا يَهْلُ وَ يَسْجُدُ
لَوْ أَنَّهَا عَرَضَتْ لِأَشْمَطَ رَاهِبٍ عَبْدَ الْإِلَهِ صُرُورَةَ مُتَعَبِّدٍ

O bir sedef incisine benzer ki sevinçle onu çıkaran dalgıç, onu görür görmez tehlil ve secde eder. Şayet bu kız ak saçlı bir râhibe görünse, ömrünü bekâr olarak ibadetle geçiren râhip (kızın güzelliğine hayran kalarak) Tanrıya ibadet eder (Allah'a secde eder).⁽³⁴⁾

"Kur'an'dan önceki literatürde kullanılan salât kelimesi, esas itibarıyla birine iyilikler dilemek demektir. Fakat bu kelime, cahiliye devrinde Kur'an'ın namaz düşüncesine yakın bir anlamda da kullanılmıştır. Antera İran imparatoru Enûşîrvân'ı övmek için şöyle diyor:

و تَصَلِّيَ نَحْوَهُ مِنْ كُلِّ فَجٍّ مُلُوكُ الْأَرْضِ وَهُوَ لَهَا إِمَامٌ

O, yeryüzünde imam olduğu sürece, bütün yeryüzü kralları, dünyanın her yanından ona doğru namaz kılarlar (yani ona doğru döner ona uyarlar).⁽³⁵⁾ Bu şiirde " imam " kelimesinin kullanılması ilginçtir. Kible, namazda durulacak yöndür. Aynı şâir, kible kelimesini de yine bu imparator için kullanmıştır:

يَا قِبْلَةَ الْفُصَّادِ يَا تَاجَ الْعُلَى

"Ey bütün insanların gözleri kendisine çevrilmiş kimse, ey yüksek tâcı olan zât!"⁽³⁶⁾

Burada maddî olan salât, ruh bakımından İslamın salâtından başkadır ama şeklî yapı aynıdır. Aradaki tek fark, kible'nin, Ka'be yerine İran İmparatoru oluşudur."⁽³⁷⁾

Bütün bunlar, Kureyşin İslamdan önce salât adında bir ibadetlerinin bulunduğunu ve bu ibadetlerinde Ka'be'ye doğru

34 Nâbiğa ez-Zübyânî, *Divan*; s.40, beyt:2, s.71, beyt 6. Dâru Sâdir, Tahkik ve Şerh, Kerem el-Bustânî, Beyrut.

35 *Divan*, s.164, beyt 16.

36 *Divan*, s.171, beyt 8.

37 İzutsu, a.g.e., s.148-150.

yöneldiklerini, fakat kıldıkları namazın bir hudû' ve huşû' namazı olmaktan çıkıp bir çeşit eğlence ve oyun haline geldiğini gösterir.

Câhiliye devri Araplarında namazın bilindiği, ölüye de namaz kıldıkları rivâyet edilir. Ölünün kabri başında durur, onun iyiliklerini, güzel işlerini anar ve hüzün gösterirlerdi. Bu işe de "es-Salâh " (namaz) derlerdi. İslam bu namaza ve benzeri dinî geleneklere Da'vâ'l-Câhiliyyeh (câhiliyye duâsı) demiştir.⁽³⁸⁾ Bu namaz, İslamdaki cenâze namazından farklı da olsa yine namaz sayılır.

Yine Cahiliye döneminde Ka'b b.Lüey'in Kureyşlileri cuma günü toplayıp, içinde bir de hutbe kısmı bulunan haftalık bir ibâdet yaparlardı. Bu güne cuma, maruzat (açıklama), Yevmü'l-Arûbe (Araplık Günü) denilmekteydi.⁽³⁹⁾

Netice olarak diyebiliriz ki, İslamdan önce câhiliye döneminde Araplarda namaz diye bir ibadet vardı. Ancak müşriklerin kıldığı namaz, ruhtan yoksun, huzur ve edebden uzak, düzensiz bir ibadet şekli idi. Ve onlar, bu ibadeti sırf Allah için değil, Allah ile beraber O'nun ortakları, kızları kabul ettikleri melekler için yaparlardı. İşte İslam'da ibâdet sırf Allah'a yöneltilmiş ve tevhîde aykırı olan herşey ibadetten uzaklaştırılmıştır.

c) Yahudilikte Namaz:

Yahudilik'te, günde üç adet tayin edilmiş ibadet vakti vardır. Bunlar, sabah, öğleden sonra ve akşamdır. Sabah ibadeti şafağın sökmesinden, günün üçte bir vakti girinceye kadar, öğleden sonraki ibadet, güneşin batmasından biraz önceye kadar, akşam ibadeti, akşam karanlığının biraz öncesinden, şafağın sökmesine kadar ezberden okunarak yapılır. Bu vakitler, Mabed'de sunulan günlük takdimlerin saatleriyle de mutabıktır. Günlük ibadetin en mukaddesi sabah ibâdetidir; ondan önce yemek yemeğe veya iş yapmaya izin verilmez.⁽⁴⁰⁾

Bâbil dönüşü, Tapınak'ın ikinci defa yapılmasından sonra sabah (Şaharit), öğle (Musaf), ikindi (Minha), akşam üstü (Neflat Şerarim)

38 Kastallanî, *İrşâdu's-Sârî li Şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, s.406.

39 Ateş, A.O, a.g.e., s.37-38.

40 Epstein, *İsidore, Judaism*, Penguin Books, London, 1960, s.161-162; Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, İst, 1983, s.201.

ibadet edilmeye başlanılmıştır. Bu, daha sonraki sinagoglarda günlük ibadetin başlangıcı olmuştur. Sonraları Şaharit ve Minha devam etmiş, Musaf yalnız Sebt ve bayram günlerinde, Neflat, yalnız Keffaret Bayramı'nda yapılmıştır. Maarib adı verilen ve akşam evde yapılan bir ibadet te bunlara eklenmiştir.⁽⁴¹⁾ Talmud'da, "Şaharit"'in Hz.İbrahim'den, "Minha"'nın Hz.İshak'tan, "Maarib"' in Hz.Ya'kûb'tan kaldığı zikredilmiştir.⁽⁴²⁾

İslam'da ise, günlük ibadet vakti beştir. Bunu azaltmaya veya çoğaltmağa kimsenin yetkisi yoktur. İslam'da, sabah namazı güneş doğuncaya kadar kılınırken, yahudilerde, sabah ibadeti güneş doğunca başlamaktadır.⁽⁴³⁾

Bazı müsteşrikler, İslam'daki günlük namazların sayısının Hz.Peygamber'in sağlığında kesin olarak tesbit edilmediğini, Mekke'de iken, yalnız sabah ve akşam namazı kılındığı halde, Medine devrinde, yahudileri taklid maksadıyla, bunlara öğle namazının da ilave edildiğini söylemişlerdir. Namazların sayısının İran tesiriyle, Hz.Peygamber'in vefatından sonra beşe çıkarıldığını iddia etmişlerdir.⁽⁴⁴⁾

Abdullah Draz, bu iddiaların ilmî bir temele dayanmadığını, aşağıda vereceğimiz ifadeleriyle açık bir şekilde belirtmektedir:

"Namazların sayısı hakkında, müracaat edebileceğimiz İslâmî kaynakların hiçbirinde böyle bir gelişmeye dair herhangi bir malumat bulamadığımızı ifade edelim. Batılı müsteşriklerin, bu görüşü hangi eserden aldıklarını bildirmemeleri gerçekten esef vericidir. Zira elimizdeki bütün kaynaklar, Mekke'de farz kılınmasından itibaren, bu namazların günde beş kere kılındığını bildirmektedir. Ayrıca Hz.Peygamber gerekli açıklamalarla birlikte bu namazları böylece tesbit etmiş, Kur'an-ı Kerim birçok yerlerde bunlardan kısaca bahsetmiştir.(Rûm, 30/17-18; Tâhâ, 20/130; Hûd, 11/114; isrâ, 17/78) Belki de İsrâ suresinde geçen "Dulûk" kelimesinin hatalı

41 Örs, Hayrullah, **Musa ve Yahudilik**, İst, 1966, s.399-400; Sarıkcıoğlu, a.g.e., s.201.

42 Kuzgun, a.g.e., s.177.

43 Cezerî, Abdurrahman, **Kitabu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a**, Kahire, trs, I,179,180.

44 Brockelmann, **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi**, (Terc: N.çağatay), Ankara, 1954, s.40; Buhl, **Muhammed Maddesi**, **İslam Ans.**, VIII,462; Watt, **Muhammad at Medina**, Oxford, 1972, s.199.

yorumundan dolayı bu müelliflerin zihninde böyle bir yanlış anlamaya sebep olmuştur."⁽⁴⁵⁾

d) Hristiyanlıkta Namaz:

Ashab-ı Kehf'le ilgili olarak Kur'an'da geçen "Mescid" kelimesi ilk Hristiyanların namaz kıldıklarını göstermektedir.⁽⁴⁶⁾ Lût Gölü'nde bulunan ve Essen'ler'e ait olan bazı vesikalarda " Mescid "kelimesi kullanılmaktadır. Bu vesikalarda "Bizim ibâdet ettiğimiz yer, Tanrı için başımızı koyduğumuz yerdir" denilmektedir.⁽⁴⁷⁾ Nabaî ve Süryânî dillerinde, tapınılan ve kutsal varlıklar önünde diz çökülen yer anlamında "Masgeda" kelimesi kullanılmıştır.⁽⁴⁸⁾ Ayrıca, Doğu Hristiyanları, kendi ibadetlerine " Salât" adını vermekteydiler. Bundan hareketle bazı müsteşrikler, İslam'daki namazın Doğu Hristiyanları'ndan esinlenerek tanzim edildiğini ileri sürmüşlerdir.⁽⁴⁹⁾

A.J.Wensinck ise, namazla Yahudî ve Hristiyanların dinî âyinleri arasında benzerlik kurmakta ve Aramice'de "Selota" kelimesinin "katlamak, bükme" anlamında olup, namaz gibi âyin şeklindeki dua manasına kullanıldığını söylemektedir.⁽⁵⁰⁾ Bu durum, namaz ibâdetinin Hristiyanlara da emredildiğini ve Hz.Peygamber'in çağında Doğu Hristiyanlarının tahrif edilmiş şekliyle de olsa, bunu devam ettirdiklerini göstermektedir. Nitekim Hristiyanların ibadetinde de namazda olduğu gibi, kıyam, secde ve kâde durumları göze çarpmaktadır.⁽⁵¹⁾ Süryânîlerin ise rüku' ve secdeli namazları olduğu nakledilmektedir.⁽⁵²⁾

Netice olarak diyebiliriz ki, Kur'an'dan önce câhiliye dönemi Araplarda ve İslam öncesi ilâhî dinlerde namaz ibadeti vardı. Fakat bu toplumlardaki namaz, gerek vakitleri ve gerekse yapılış şekilleri itibarıyla İslam'ın emrettiği namazdan çok farklıydı.

45 Draz, Abdullah, *Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru*, (Terc: S.Akdemir), Ankara, 1983, s.167.

46 Kehf, 18/21.

47 Hamidullah, Muhammed, *İslam Müessesesine Giriş*, s.47.

48 Rodinson, Hz. Muhammed, s.143.

49 Rodinson, a.g.e., s.140.

50 Wensinck, *Salât Maddesi*, İslam Ans., X,112.

51 Wensinck, a.g.m., X,115.

52 Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, s.165.

C- Kur'an-ı Kerim'de Salât Kavramı:

Kur'an-ı Kerim'de " Salât " lafzını incelediğimizde, 67 yerde müfret, 11 yerde hem müfret ve hem de zamire muzaf olarak ve 5 yerde de "Salavât" şeklinde⁽⁵³⁾ çoğul olarak geçtiğini görmekteyiz.

Ayrıca 3 yerde mâzi fiili olarak "Sallâ" şeklinde⁽⁵⁴⁾, 4 yerde muzâri fiil olarak "yusallî ve yusallûne" şeklinde⁽⁵⁵⁾, 4 yerde emir olarak

لَا تُصَلِّ ۖ فِيُصَلِّ ۖ صَلُّوا ۖ . صَلَّ ۖ şeklinde⁽⁵⁶⁾, bir yerde de

şeklinde,⁽⁵⁷⁾ nehy-i hâzır olarak geçtiğini müşâhede etmekteyiz.

Salât kelimesinin Kur'an-ı Kerim'de kullanıldığı manalara gelince; eğer salât Allah'tan olursa " rahmet ve kulunun şânını yüceltmek " manasına gelmektedir. Nitekim Yüce Allah;

إِنَّ اللَّهَ وَمَلَائِكَتَهُ يُصَلُّونَ عَلَى النَّبِيِّ ...

"Allah ve melekleri, peygambere salât etmektedir..."⁽⁵⁸⁾, yani, Allah ve melekleri peygamberin şânını yüceltmektedirler. İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete göre âyetin manası;

"Şüphesiz ki Allah peygambere rahmet etmekte, melekleri ise ona duâ ve istiğfarda bulunmaktadırlar ", şeklindedir.⁽⁵⁹⁾

أُولَئِكَ عَلَيْهِمْ صَلَوَاتٌ مِنْ رَبِّهِمْ وَرَحْمَةٌ وَأُولَئِكَ هُمُ الْمُهْتَدُونَ

" İşte Rab'lerinden salavât ve rahmet hep onlardır ve doğru yolu bulanlar da onlardır."⁽⁶⁰⁾

53 Bkz., Bakara, 2/157, 238; Tevbe, 9/99; Hac, 22/40; Mü'minûn, 23/9.

54 Kıyâme, 75/31; A'lâ, 87/15; Alak, 96/10.

55 Nisâ, 4/103; Al-i İmran, 3/39; Ahzab, 33/43, 56.

56 Nisâ, 4/102; Tevbe, 9/103; Ahzab, 33/56; Kevser, 108/2.

57 Tevbe, 9/84.

58 Ahzab, 33/56.

59 et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b.Cerir, Câmîu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân, Mısır, 1954, XXII,43.

60 Bakara, 2/157.

Bu âyet-i kerime'de geçen " salavât "ın manası " bağışlamalar " demektir. Zîra Allah'ın kullarına salâtı ise, kullarını bağışlaması, onların günahlarını affetmesi demektir.⁽⁶¹⁾

Daha önce de bahsettiğimiz gibi, eğer salât meleklerden olursa, " dua ve istiğfar etmek " manasındadır.⁽⁶²⁾

وَمِنَ الْأَعْرَابِ مَنْ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَتَتَّخِذُ مَا يُنْفِقُ قُرْبَاتٍ عِنْدَ اللَّهِ وَصَلَوَاتُ الرَّسُولِ ...

"Bedevî Araplardan kimi de var ki Allah'a ve ahiret gününe inanır, verdiğini Allah katında yakın dereceler kazanmağa ve Rasûlün duâlarını almaya vesile sayar..."⁽⁶³⁾

Ayet-i kerimedeki **وَصَلَوَاتُ الرَّسُولِ** peygamberin ona duası ve istiğfarı manasındadır. Nitekim İbn Abbas da âyetteki;

وَصَلَوَاتُ الرَّسُولِ den kastedilen "peygamberin istiğfarı" olduğunu söylemektedir. Katade ise; "peygamberin duası" manasında olduğunu söylemiştir.⁽⁶⁴⁾

خُذْ مِنْ أَمْوَالِهِمْ صَدَقَةً تُطَهِّرُهُمْ وَتُزَكِّيهِمْ بِهَا وَصَلِّ عَلَيْهِمْ إِنَّ صَلَاتَكَ سَكَنٌ لَهُمْ وَاللَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ

"Onların mallarından bir miktar sadaka al ki onunla onları temizleyesin, yüceltesin ve onlara salât et; çünkü senin salâtın, onları(n ızdıraplarını) yatıştırır. Allah işitendir, bilendir."⁽⁶⁵⁾

Yukarıdaki ayette **وَصَلِّ عَلَيْهِمْ** "in (onlara salât et) manası, "günahlarının bağışlanması için onlara dua ve istiğfar et"

61 et-Taberî, a.g.e., II,42.

62 Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın çağdaş Tefsiri, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1989, VII,196.**

63 Tevbe, 9/99.

64 et-Taberî, a.g.e., XI,5.

65 Tevbe, 9/103.

anlamındadır. **إِنْ صَلَاتِكَ** "Muhakkak ki senin salâtın"; manası da "şüphesiz ki senin duan ve istiğfarın onlar için rahmet, vakar ve kalplerinin mutmain olması için sekinedir" demektir.⁽⁶⁶⁾

ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع وبيع وصلوات ومساجد يذكر فيها

اسم الله كثيرا

"...Eğer Allah'ın, bazı insanları diğer bazılarıyla (bertaraf etmesi) savması olmasaydı, içlerinde Allah'ın ismi çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescidler yıkılırdı..."⁽⁶⁷⁾

İslam âlimleri, bu âyetteki "salavât"tan kastedilen mana hakkında ihtilaf etmişlerdir. İbn Abbas bu âyetteki "salavât"tan kasıt, "el-Kenâisü" kiliseler, demiştir. Dahhak ise "salavât"tan kastedilen şeyin Yahudilerin havraları olduğunu ve onların havrayı "salûtâ" olarak isimlendirdiklerini, söylemiştir. Katâde de "salavât"tan kasıt "Yahudilerin havralarıdır" demiştir. Ebu'l-Aliye ise bu âyetteki "salavât"tan kasıt Sabiilerin mescidleridir, demiştir. Mücâhid ise âyette geçen "salavât"tan kasıt, "müslümanların ve ehl-i kitabın yollarda bulunan mescitleridir" demiştir. İbn Zeyd ise; "salavât"tan kasıt, "İslam ehlinin mescidleridir", demiştir.⁽⁶⁸⁾

Namaz manasına gelen salât" ise Kur'an-ı Kerim'de 80 âyetten fazla yerde geçmektedir. Salât lafzı, Kur'an-ı Kerim'de en fazla bu manada kullanılmıştır. Bu manadaki âyetlerden birkaç örnek verelim:

فإذا قضيتم الصلاة فاذكروا الله قياما وعودا وعلى جنوبكم فإذا اطمأننتم فأقيموا

الصلاة إن الصلاة كانت على المؤمنين كتابا موقوتا

"Namazı bitirdiğiniz zaman ayakta, oturarak ve yanlarınız üzerinde (uzanarak) Allah'ı anın; güvene kavuştunuz mu namazı (tam)

66 et-Taberî, a.g.e., XI,16.

67 Hac, 22 /40.

68 Bkz., et-Taberî, a.g.e., XVII,176,177.

kılın. Çünkü namaz, mü'minlere vakitli olarak farz kılınmıştır."⁽⁶⁹⁾

وأقيموا الصلاة وآتوا الزكاة واركعوا مع الراكعين

"Namazı kılın, zekâtı verin, rükû edenlerle beraber eğilin "⁽⁷⁰⁾

وقولوا للناس حسنا وأقيموا الصلاة وآتوا الزكاة

"...insanlara güzel söz söyleyin, namazı kılın, zekâtı verin..."⁽⁷¹⁾

يا بني أقم الصلاة وأمر بالمعروف واینه عن المنكر واصبر على ما أصابك إن ذلك من

عزم الأمور

"Yavrum, namazı kıl, iyiliği emret, kötülükten vazgeçir ve başına gelene sabret. Çünkü bunlar Allah'ın yapmanı emrettiği kesin işlerdendir."⁽⁷²⁾

Yukarıdaki âyetlerde de görüldüğü gibi Kur'an namaz üzerinde çok durmuştur. Çünkü namaz ikâme edildiğinde kişiyi her türlü kötülükten alıkoyup takvâ sahibi yapar. Muttakî olan kişi de cehennem ateşinden kurtulur.

Kur'an, namazı imân ve takvâ'nın bir gereği saymıştır:

" İşte o kitab; kendisinde hiç kuşku yoktur; takva sâhipleri için yol göstericidir. Onlar ki gaybe inanırlar, namazı kılarlar ve kendilerine verdiğimiz rızıktan Allah için harcarlar."⁽⁷³⁾ Namazı huşû' ile ve sürekli olarak kılan mü'minleri övmüştür: " Namazlarını saygı ile kılan mü'minler başarıya erdiler."⁽⁷⁴⁾ "Ve namazlarını koruyan mü'minler başarıya erdiler."⁽⁷⁵⁾

Kur'an, namazı kitab ve vakitli farz olarak nitelendirmiştir: "namaz mü'minlere vakitli bir kitaptır (vakitli olarak kılmaları yazılmıştır)"⁽⁷⁶⁾ Allah'ın diğer emir ve nehiyelerinin yararlarını

69 Nisâ, 4/103.

70 Bakara, 2/43.

71 Bakara, 2/83.

72 Lokman, 31/17.

73 Bakara, 2/2-3.

74 Mü'minûn, 23/1-2.

75 Mü'minûn, 23/9.

76 Nisâ, 4/103.

vurgulayan Kur'an, namazın da ahlâk" ve sosyal yararlarına işaret etmiştir: "Ey inananlar sabırla ve namazla yardım dileyin. Kuşkusuz Allah, sabredenlerle beraberdir."⁽⁷⁷⁾ "O kitap'tan sana vahyedilene oku, namazı kıl. Doğrusu namaz, kötü ve iğrenç şeylerden vazgeçirir. Allah'ı anmak elbette en büyük (ibâdet)tir. Allah yaptıklarınızı bilir."⁽⁷⁸⁾

Yüce Allah Peygamber'ine, üzüntü ve tasalarını namazla tedâvi etmesini emretmiştir: "Andolsun, onların söylediklerine senin canının sıkıldığını biliyoruz. Sen Rabbini överek tesbih et ve secde edenlerden ol (namaz kıl) ve yakîn gelinceye (ölünceye) kadar Rabbine kulluk et."⁽⁷⁹⁾

Hiç kuşkusuz iman ve kalb huzuru ile kılınan namaz, insanı kötü düşüncelerden, korku ve ızdıraptan kurtarır. O insan dünya için üzülmez, Allah'tan başka yarar ve zarar veren birini görmez. Herşeyi Allah'tan bilir, yalan ve nifaktan utanır. Her an kendisini Allah'ın huzuruna durmağa hazırlar. Ankebût suresinin 45'nci ayetinde bildirildiği üzere kötülüklerden, çirkin işlerden kaçınır; Meâric suresinin 19-34'ncü ayetlerinde bildirildiği üzere sabırsızlıktan, huysuzluktan sakınır, yüksek ahlâk ile bezenir. İşte asıl namaz, sâhibine bu yüksek ahlâk ve karakterleri kazandırır. Sâhibine bu vasıfları kazandırmayan namaza gerçek namaz denmez. Nitekim Peygamber (s.a.v.)'in şöyle buyurduğu rivâyet edilmiştir: " Bir kişiyi, kıldığı namaz, kötü ve çirkin işlerden menetmezse, o kimsenin, o namazdan, Allah'tan uzaklaşmaktan başka bir yararı olmaz."⁽⁸⁰⁾

77 Bakara, 2/53.

78 Ankebût, 29/45.

79 Hicr, 15/97-99.

80 İbn Kesir, Tefsir, III, 415.

S O N U Ç

Lügatta duâ, hamd, istiğfar gibi farklı anlamlara gelen "salât" lafzının hangi asıldan türediği hususunda alimler ihtilaf etmişlerdir.

Allah'tan mü'minlere salât ve salavâtın "günahların affı ve cehennemden azad", meleklerin salât'ının mü'minler için "istiğfar", mü'minlerin Resûl için salâtının ise "duâ" olduğu ifade olunmuştur.

Salât şariat dilinde; "içinde rükû', sücûd, kıyâm gibi özel fiillerin bulunduğu bir ibadet" olarak tanımlanmaktadır. Buna Rasûlullah'ın uyguladığı şekliyle, Farsça'dan dilimize geçme bir kelime olarak "namaz" diyoruz.

Salât "tekbir, kıyam, kıraat, rükû', secde, zikir, tesbih, hamd, duâ" gibi hemen hemen bütün ibâdet biçimleri vardır; bu bakımdan Kur'an salât'ın üzerinde çok durmaktadır.

Namaz ibâdeti her ne kadar şekilleri ve vakitleri farklı farklı olsa bile her şeriatta emredilen önemli bir ibadettir.

Namaz ibâdeti, Kur'an öncesi (câhiliye döneminde) hem Müşrik Arap toplumunda hem de ilâhî dinlerden, Yahudilik ve Hristiyanlıkta olan bir ibâdetti. Fakat şekillerinde ve vakitlerinde bir takım farklılıklar bulunmaktaydı. İşte Kur'an-ı Kerim'de namaz ibadetini mü'minlere emretmiştir. Diğer dinlerdekinden farklı olarak yepyeni bir düzenleme getirilerek namaz ibadeti mü'minlere günde beş vakit olarak farz kılınmıştır. Daha öncede bahsettiğimiz gibi Kur'an namaz üzerinde çok durmaktadır; çünkü namaz ikâme edildiğinde kişiyi münker ve fahşâdan alıkoyup, takvaya götürür, bu da ateşten kurtulmadır.

KAYNAKLAR:

- Aksan, Doğan, **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi**, Ankara, 1978.
- Ateş, A.Osman, **Sünnetin Kabul ve Reddettiği Cahiliye ve Ehl-i Kitab Örf ve Adetleri**, (Basılmamış doktora tezi), İzmir, 1989.
- Ateş, Süleyman, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, Yeni Ufuklar Neşriyat, İst, 1989.
- Aynı, Bedrüddin Ebu Muhammed Mahmud b.Ahmed, **Umdetü'l-Kâri li Şerhi Sahihi Buhârî**, Beyrut, trs.
- Brockelmann, **İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi**, (Terc: N.çağatay), Ankara, 1954.
- Buhl, Muhammed Maddesi, **İslam Ans**, M.E.B.Yay, İst, 1993.
- el-Cevherî, ismail b.Hammad, **es-Sihah' Tâcu'l-Luga ve Sihahu'l-Arabiyye**, Dâru'l-ilm, Beyrût,1979.
- Cezerî Abdurrahman, **Kitabu'l-Fıkh ale'l-Mezâhibi'l-Erba'a**, Kahire, trs.
- Draz, Abdullah, **Kur'an'ın Anlaşılmasına Doğru**, (Terc: S.Akdemir), Ankara, 1983.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, Eser Neşriyat, trs.
- Epstein, İsidore, **Judaism**, Penguin Books, London, 1960.
- Ezrakî, Ebu'l-Velid Muhammed b.Abdillah, Ahbâru **Mekke ve Mâ Câe fihâ mine'l-Asâr**, (Tah: Rüşdi es-Salih Melhas Mekke, 1399; **Kâbe ve Mekke Tarihi**, Trc: Y.Vehbi Yavuz, İst, 1974.
- el-Fîrûzâbâdhî, Meccü'd-Din Muhammed b.Yakub, **el-Kâmusu'l-Muhît**, Beyrût, 1987.
- Hamidullah, Muhammed, **İslam Müessesesine Giriş**, Terc; İhsan Süreyya Sırma, İst, 1984.
- Hatiboğlu, M.Said, **Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine**, (Tebliğ), Uluslararası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu, İzmir, 1985.
- İbn Fâris, **Mu'cemu Makâyisi'l-Luga**, Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, Kâhire, 1266.
- İbn Habib, Ebu Câ'fer Muhammed, **Kitabu'l-Muhabber**, Beyrut, trs.
- İbn Manzûr, **Lisânu'l-Arab**, Beyrût, trs.
- İbn İshak, Muhammed, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, (Tah: M. Hamidullah), Konya, 1401.
- İzutsu, Toshihiko, **God and Man in the Koran**, Tokyo, 1964.
- Kastallanî, **İrşâdu's-Sâri li Şerhi Sahihi'l-Buhârî**, Kahire, 1326.
- Korzybski, Alfred, **Science and Sanity**, America 1958.
- Kuzgun, Şaban, **Hz.İbrahim ve Haniflik**, Ankara, 1985.
- Müslim, Ebu'l-Hüseyin Müslim el-Haccac b. Müslim el-Kuşeyrî, **Sahihu Müslim**, Thk; Muhammed Fuad Abdülbâkî, Çağrı Yayınları, İst, 1981.

- Nâbiğa ez-Zübyânî, **Divan**, Dâru Sâdır, Tahkik ve Şerh, Kerem el-Bustânî, Beyrut.
- Örs, Hayrullah, **Musa ve Yahudilik**, İst, 1966.
- Palmer, F.Robert, **Semantics**, Cambridge University Press, Londra 1976.
- er-Râzî, Fahrüddin Muhammed b. Ömer, et-Tefsîru'l-Kebîr (**Mefâtihu'l-Gayb**), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Tahrân, trs.
- er-Râğîb el-İsfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed, **el-Müfredât fî Garîbî'l-Kur'ân**, Matbaatü'l-Fenniyye, Mısır, 1970.
- Rodinson, Maxime, **Hz. Muhammed**, Terc; Atilla Tokatlı, İst, 1968.
- Sarıkcıoğlu, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, İst, 1983.
- Soysaldı, Mehmet, "**Kur'an Semantiği Açısından İnançla İlgili Temel Kavramlar**" (yayınlanmamış doktora tezi) Samsun, 1994.
- et-Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerir, **Câmiu'l-Beyân an Te'vîli'l-Kur'ân**, Mısır, 1954.
- et-Taberî, **Tarihu'l-Ümem ve'l-Muluk**, Thk; M.Ebu'l-Fadl İbrahim, Beyrut, 1387.
- et-Tirmizî Ebu İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, **es-Sünen**, Çağrı Yayınları, İst, 1981.
- Tümer, Günay, Küçük, Abdurrahman, **Dinler Tarihi**, Ankara, 1988.
- **Türkçe Sözlük**, T.D.K, Ankara 1983.
- Ulman, Stephan, **Semantics**, Oxford, New York 1979.
- Vâhidî, Ebu'l-Hüseyin Ali, **Esbâbu Nüzûli'l-Kur'an**, (Thk: Seyyid Ahmed Sakar), Dâru'l-Kible, Mekke, 1984.
- ez-Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmud b. Ömer, **el-Keşşâf an Hakâiki't-Tenzil**, Dâru'l-Ma'rife, Beyrût, trs.
- Watt, **Muhammad at Medina**, Oxford, 1972.
- Wensinck, A.J., "Kible Maddesi", **İslam Ansiklopedisi**, M.E.B. Yay, İst, 1993.
- Wensinck, "Salât Maddesi", **İslam Ans.** M.E.B. Yay, İst, 1993.